

מבוא

במהלך המאה התשע-שערה התרחבה במערב ההתעניינות בתרבויות המזרח הקדום. בעקבות מסעו של נפוליון למצרים ב-1800-1799 עמדה מצרים הפרעונית במוקד העיסוק האקדמי במזרח. לאחר שב-1824 מסתיים מפעל הפענוח על ידי שורה של מלומדים בריטיים וצרפתיים של שתי הכתבים המצריים העתיקים, הדומוטי וכתב החרטומים, מתאפשר לחוקרים המערביים לראשונה לעבוד עם מקורות כתובים בשפה עתיקה שלא היו ידועות עד אז. בהמשך המאה, עם תחילת החפירות בתלים האשוריים ועם פענוח כתובת ביסטון, נפתח הפתח לציביליזציה נוספת של המזרח הקדמון, התרבות המסופוטמית. עם עיצובה באותה תקופה של ההתעניינות הזאת לכדי דיסציפלינה מדעית יותר גבר להט הרוחות בקהילה האקדמית, ולא פחות מכך – גם בקרב הציבור הרחב. סערת הרגשות שהתעוררה סביב הדיון בתרבות המסופוטמית בלטה במיוחד בהשוואה למדע האגיפטולוגיה, שהתפתח במקביל. מצרים העתיקה עוררה התעניינות רבה, אולם שם הושם הדגש באסתטיקה של התרבות. אירופה ספגה את הדימויים החזותיים של מצרים העתיקה בלי הפולמוסים והסערה רגשית שאפיינו את מדע האשורולוגיה בתחילת ימיו.¹

בהיסטוריוגרפיה כיום מקובל להניח שחוקר הפונה ללמוד את תרבויות העבר, בין שהן קרובות או רחוקות בזמן או במרחב, עושה זאת מהמקום שבו הוא עצמו נמצא. לעתים קרובות ההיסטוריה, ותהא "מדעית" ככל שתהא, כרוכה בתהליכים של עיצוב זהות, בין פרטית ובין קולקטיבית. בכך הכוונה היא לעיצובה של זהות חדשה, או להחייאתה של זהות נכחדת, או לאישושה של זהות קיימת. ההיסטוריון הבריטי אדוארד ה' קאר ניסח זאת היטב: "לכן תשובתי הראשונה לשאלה 'מהי היסטוריה?' היא שהיסטוריה היא תהליך מתמשך של אינטראקציה בין ההיסטוריון ובין העובדות שלו, דיאלוג שאינו מסתיים בין ההווה לעבר".² במילים אחרות, ההיסטוריון מבסס את מחקרו על עדויות מן העבר תוך כדי דיאלוג מתמיד עם רוח החברה שהוא פועל בה ושיח עם מגוון המגמות המתקיימות בה.

דוגמא יפה לכך הוא חיבורו המונומנטאלי של ההיסטוריון האנגלי, איש תקופת ההשכלה, אדוארד גיבון (Edward Gibbon), "שקיעתה ונפילתה של האימפריה הרומית" ("The Decline and Fall of The Roman Empire"). ביצירה זו, ניכרים בברור תפיסותיו האנטי קלריקאליות של גיבון כאשר הוא קושר באופן מובהק בין עליית הנצרות לשקיעת האימפריה. גם במאה התשע-עשרה, שבה החלו לתפוס את ההיסטוריה יותר ויותר בתור תחום מדעי אובייקטיבי האמור להיות מנותק מתפיסות עולמם של החוקרים, ניכר הקשר בין תפיסת עולמו של הכותב ובין כתיבתו ההיסטורית. למשל, בחיבורו "העם" (1846) כתב הוגה הדעות וההיסטוריון הצרפתי ז'יל מישלה (Michelet) על "האומה הצרפתית", והציב אותה בבסיס עבודתו המחקרית. ביטוי לתפיסתו זו ניכר היטב גם בספרו על המהפכה

יוסף הלוי ו'הבעיה השומרית':

גזע שפה ותרבות במדע של המאה ה-19

נתנאל אנור

מאמר זה, דן במקום המרכזי של מושג הגזע במדע של המאה ה-19. מרכזיותו של מושג זה נידונה באמצעות מקרה המבחן של העיסוק הנרחב 'בבעיה השומרית' בקרב הפילולוגים המערביים של המחצית השנייה של המאה ה-19. מדובר בויכוח אקדמי סוער, הדן בשאלת קיומה של שפה לא שמית במסופוטמיה וזאת, קודם להופעת השפה האכדית על גבי תעודות כתובות. המסקנה הגובעת מכך, אשר עומדת במוקד אותו ויכוח גם כן, היא כי אותה שפה היו הראשונים להשתמש בכתב היתדות ולהביא לאנושות את "המצאת הכתב". במרכז המאמר עומדת גישתו של יוסף הלוי, פילולוג בעל מוניטין וחוקר תרבויות שמיות מחונן, באשר לאותה השפה המכונה כיום 'שומרית'. על-פי גישתו השומרית לא הייתה שפה מדוברת. לדעתו מדובר היה בשפת קוד של כוהנים בבליים. מאמר זה ינסה אם כן, להציג כיצד החלוקה הדיכוטומית לגזעים והחשיבות שהוענקה למושג הגזע הביאה להשפעה מרחיקת לכת על חוקר מחונן זה, עד כי טעה בהכחשת קיומה של שפה, שכיום אין כל ספק לגבי קיומה כשפת דיבור. המאמר ינסה להציג כיצד, התפישה של מושג הגזע, עם השפה כאחד מסממניו, אך בעיקר כמעין יסוד המניע את ההתפתחות האנושית ואת החלוקה וההבחנה בין סוג אדם אחד לאחר, הביאה גם את אותו מלומד יהודי לכדי שימוש בתרבויות העולם העתיק לאישוש סגולות של זהות קולקטיבית מסוימת בהווה.

* הוגש לראשונה כעבודה במסגרת הקורס "היסטוריה תרבותית אירופאית 1870-1914" בהנחייתו של פרופ' סטיבן אשהיים.

הצרפתית, שפורסם ב־1853. מחקרו של מישלה עומד אומנם, על תשתית עובדתית מוצקה תוך התבססות על מחקר ארכיוני מקיף, אך הוא גם מהווה דוגמא יפה להיסטוריוגרפיה הלאומית שמישלה הוא מייצג מובהק שלה. קודמיו התייחסו למהפכה הצרפתית כאירוע של קבוצה זו או אחרת, שלקחה בו חלק: יש שתפסו את צד המלוכה שהופלה, ואחרים של הסיעות המהפכניות כגון הו'רונדיסטים או היעקובינים. מישלה לעומתם, כותב על המהפכה כאירוע של ה"עם הצרפתי" כולו.³

גם באשורולוגיה ניכר השיח התרבותי-הפוליטי של המאה התשע-עשרה. במדע הצעיר הזה באו לידי ביטוי תפיסות שונות של גזע, של ציוויליזציה ושל פילולוגיה ותרבות, וגם גישות ערכיות, כגון אנטישמיות, פילושמיות, דגנרטיביות של גזעים מסוימים לעומת הדינמיות של גזעים אחרים, מעלותיהן של שפות מסוימות כנגד הפרימיטיביות של שפות אחרות, והאמונה בקשר הכרחי בין שפה, דת, תרבות, כישרון, רוח וגזע. כשהחוקרים העניקו הגדרה אתית לעמים המסופוטמיים, למשל "שמים", "סקיתים" או "הודו-אירופים", וכשהציעו הבחנות חדות בין מיתולוגיה שמית למיתולוגיה הודו-אירופית, נבעה המוטיבציה שלהם מתרבותם שלהם עצמם לא פחות משנבעה מרצונם לגלות מחדש תרבויות עתיקות בנות אלפי שנים.

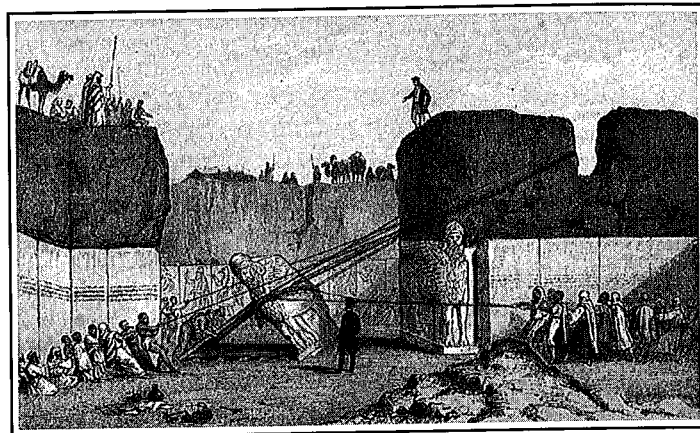
"הבעיה השומרית" היא אחת הדוגמאות המרתקות של התופעה. בגלגולה הראשון התווכחו החוקרים על השאלה אם הייתה במרחב המסופוטמי העתיק שפה לא-שמית שקדמה לאכדית (שהיא שפה שמית לכל דבר).⁴ בראשית דרכה של האשורולוגיה הייתה סוגיה זו אחת המחלוקות הסוערות ביותר. לא מפתיע שבמחלוקת זו ניכרים הדי התרבות האירופית בשלהי המאה התשע-עשרה.

המאמר שלפנינו יתמקד במקומו בפולמוס הזה של מי שהיה אחד מחשובי חוקרי השפות השמיות באותה עת, המלומד היהודי יוסף הלוי. דעותיו של הלוי הושפעו מתפיסת הקשר שבין גזע תרבות ושפה שהייתה מקובלת בזמנו. במאמר שלפנינו אטען שהתזה של הלוי על השפה השומרית הייתה תגובה ישירה להלכי הרוח האנטישמיים שרווחו בעולם האקדמי בשלהי המאה התשע-עשרה.

³ הגדרה אתית (Ethical) היא הגדרה שהחוקרים נותנים לתופעה שמושאי מחקרים קראו לה בשם אחר או שלא הייתה קיימת בתודעתם כלל. הגדרה אמית (Emic) היא הגדרה שכבר בני התקופה שחוו אותה משתמשים בה.
⁴ לאחר שנפתרה "הבעיה השומרית" הראשונה וכבר לא היה ספק שאכן הייתה במסופוטמיה שפה שומרית מדוברת ושדובריה הם שפיתחו את כתב היתדות, נוסחה "הבעיה השומרית" מחדש סביב השאלה מניין ומתי באו השומרים למסופוטמיה.

א. התפתחות מדע האשורולוגיה: התגליות שביסוד ה"בעיה השומרית"

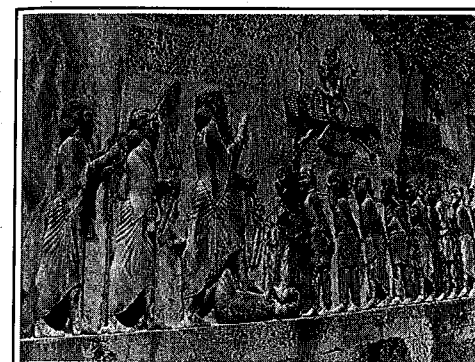
בשנת 1842 התחיל הקונסול הצרפתי במוסול, פול אמיל בוטה (Botta), לחפור את תל דור-שרוכן, שאותו הוא זיהה (בטעות) עם נינווה, עיר בירה מאוחרת יותר של האימפריה הנאו-אשורית. זמן קצר לאחר מכן, כחלק מהתחרות הגדולה שהייתה באותה עת בין המעצמות הקולוניאליות, התחיל הנוסע והמזרחן בריטי סיר אוסטין הנרי לייירד (Layard) לחפור כמה ארמונות עתיקים בתל קיונג'יק ובכלח'.

הנרי לייירד בחפירות נינווה

תגליותיהם אומנם עוררו עניין רב, אך האירוע המכונן של מדע האשורולוגיה היה פענוחה של כתובת בהיסטון, שבמערב אירן של היום, על ידי הבריטי סיר הנרי קריסטוק רולינסון.⁴ בדומה לאבן הרוזטה, גם כאן מדובר בכתובת תלת-לשונית, אך להבדיל ממנה, כל שלוש השפות בכתובת בהיסטון לא היו ידועות, ויתרה מזאת, גם "כתב היתדות" ששימש לכתובתן היה כמעט בלתי-ידוע.⁵ למרות זאת, מתוך ניתוח שמותיהם של המלכים הפרסיים שהיו ידועים מן המקרא ומן המקורות הקלאסיים ועל בסיס הפרסית המאוחרת יותר, הצליח רולינסון לפענח את הכתובת הכתובה בשפה הפרסית העתיקה. אז נפתחה האפשרות לעבור לפענוח שתי השפות האחרות, בשתי הכתובות שהיו תרגומים של הכתובת הפרסית. על

⁴ על קיומו של כתב היתדות ידעו במערב זמן רב. הנוסעים המוקדמים שעבר באזור חשבו שהוא עיטור, אך במאה השמונה-עשרה כבר היה ברור שמדובר בשיטת כתב. בערך ב־1800 החל המלומד הדני פרידריך מינרט לפענח שיטת כתב שהייתה דומה לכתב היתדות, שישמשה לכתובתה של הפרסית העתיקה ובה היה כתוב אחד הטורים בכתובת בהיסטון. עד 1802 פוענח כתב זה כמעט לגמרי על ידי גאורג פרידריך גוטפנד, מורה בבית ספר תיכון ליד גטינגן. כל זאת כעשרים שנה לפני פענוחה של אבן הרוזטה ממזרים. באשר לטור של הפרסית העתיקה שבכתובת, רולינסון רק שכלל את מה ידעו לפניו (ראו וסרמן (2005), עמ' 150, וג'ונס (1969), עמ' 3).

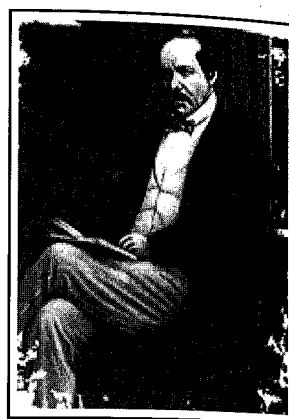
כתובתו של דריווש בבהיסטון
הכתובת שבאמצעותה פוענחו האכדית,
העילמית והפרסית העתיקה

הפענוח עבדו במקביל פילולוגים ומזרחנים חשובים אחדים, ובהם האב אדוארד הינקס מדבלין, ג'יל אופר מצרפת והנרי רולינסון עצמו. הם זיהו שתי שפות נוספות: הראשונה היא העילמית, שפה ששימשה את אנשי אזור אירן של ימינו מאז ראשית הכתב באזור ועד ימי השושלת האכמנית (שושלתם של כורש ודריווש), והשנייה – שבזמן גילויה כינו אותה בבלית או אשורית וכיום היא מכונה אכדית – הייתה נפוצה במסופוטמיה והייתה עתידה לתפוס מקום מרכזי במדע האשורולוגיה⁵

בתהליך פענוח השפה ה"בבלית" נתקלו ראשוני החוקרים, ובראשם הינקס, במה שנראה להם כסתירה בין השפה, שאותה הם זיהו כשפה שמית, ובין תכונות כתב היתדות ששימש לכתיבתה, שלדעתם לא התאים לשפות שמיות.⁶ הם ציפו שהכתב ששימש את השפות השמיות יהיה אלפביתי (כלומר כתב שבו הסימנים משמשים בעיקר לציון עיצורים, כמו בעברית), אך הכתב של השפה ה"בבלית" היה כתב הברתי (דהיינו כתב שבו הסימנים השונים משמשים בדרך כלל לציון הברות שלמות או אפילו ליחידות משמעות).⁶ הנחתו של הינקס הייתה אפוא שאת הכתב ששימש לכתיבת ה"בבלית" בכתובת בהיסטון פיתחו דוברי שפה נוספת, שפה הודו-אירופית שלא הופיעה בכתובת. את השפה הזאת הוא כינה "פרוטו-בבלית", והניח כי דובריה (שלפי הבנתו היו ארים) קיבלו את רעיון הכתב ממצרים, פיתחו אותו לשימוש בשפה המשוערת הזאת ואחרי כן העבירו אותו למסופוטמיה.

גם רולינסון הניח שבמסופוטמיה הייתה שפה עתיקה יותר, לא-שמית, שהמשתמשים בה פיתחו את כתב-היתדות. לשפה הזאת הוא קרא "אכדית", בהשראת הביטוי "מלך שומר ואכד", שהיה ידוע ממקורות מסופוטמיים. להבדיל מ"שומר", שלא הייתה מוכרת ממקורות אחרים, "אכד" מוזכרת במקרא, זאת בהתאם לנטייתו של רולינסון להשתמש בממצאים מהמזרח הקרוב הקדום כאמצעי לאישוש הכתוב במקרא ובמקורות הקלאסיים.⁷

⁵ זאת להבדיל מהפרסית העתיקה, שהיא שפה הודו-אירופית, ובניגוד לעילמית, שהיא שפה יחידאית שאינה שייכת למשפחת השפות הודו-אירופיות ולא למשפחת השפות השמיות.

סיר הנרי קרויטון רולינסון

ואכן, מיד כשפנו החוקרים לבדוק את התעודות הרבות שנחשפו בחפירותיהם של ליירד ושל בוטה בערים המלכותיות של אשור (בעיקר מארמון אשורבניפל בנינווה) התגלתה שפה נוספת שהייתה נפוצה במסופוטמיה במקביל לשפה ה"בבלית" השמית שאותה הם פענחו באמצעות כתובת בהיסטון. שפה נוספת זו הופיעה בטקסטים בעלי אופי מיתי, דתי וספרותי, ברשימות לקסיקליות ובתעודות שונות. הטקסטים הודו-לשוניים הללו אפשרו לחקור ולנסות לאפיין את אותה שפה נוספת, שאת קיומה רולינסון חזה מראש. חקירתה של אותה "אכדית" של רולינסון איששה את הנחתם המוקדמת של מפענחי כתובת בהיסטון שמדובר בשפה שאינה שמית. אמנם כבר בשנת 1869 כינה ג'יל אופר את השפה הזאת "שומרית" (שהוא כינויה של השפה כיום), אך המונח "אכדית" המשיך לשמש במחקר עד המאה העשרים, כלומר במשך כל ימי הפולמוס שעומד במרכז המאמר הנוכחי.⁸

אך התברר עוד שהנחתו של הינקס שאותה "אכדית" הייתה ממשפחת השפות ההודו-אירופית הייתה מוטעית. ככל שנתגלו עוד תעודות התברר יותר ויותר שדוברי ה"אכדית" הם שפיתחו את הכתב שלה; מכאן שמדובר בכתב מסופוטמי עצמאי שפותח בלי קשר לשיטת הכתב המצרית. לאור אופייה של ה"אכדית" הזאת הסיקו החוקרים שמדובר בשפה הקשורה למשפחת השפות הטורניות הכוללת בתוכה את השפות האונגרו-פיניות (כגון הונגרית, אסטונית ופינית) ואת השפות האורלו-אלטאיות (כגון טורקית ומונגולית).⁹ מכל מקום, כבר היה מוסכם על הכול שהשפה שמדובר בה אינה שמית ואינה הודו-אירופית.

ב. יוסף הלוי ועמדתו בפולמוס "הבעיה השומרית"

בשלב זה מתחיל הפולמוס העומד במוקד ענייננו. אחת הדמויות המרכזיות בו הייתה של המזרחן היהודי יוסף הלוי, מי שקידם את הגישה שכונתה אז "אנטי-אכדיסטית". הלוי ראה

⁸ על מנת למנוע בלבול אבהיר שכיום "שומרית" הוא שמה של השפה הלא-שמית של מסופוטמיה הקדומה, ו"אכדית" הוא השם שניתן לכל הניבים הבבליים והאשוריים למיניהם (שמוצאם שמי) שהיו נפוצים במסופוטמיה; אך במאה התשע-עשרה ה"אכדית" היה דווקא שמה של השפה הלא-שמית, והשפה השמית כונתה "בבלית" או "אשורית".

⁹ בשמות הללו, וגם בשם "סקיתית", השתמשו במאה התשע-עשרה לציון קבוצת השפות באירופה שאינה הודו-אירופית, שמית או סינית. ראו Cooper (1991), pp. 48–49.

בשפה השנייה שהופיעה בכתובות המסופוטמיות מחפירות הערים האשוריות שפת סתרים ששימשה מלומדים וכוהנים, בדומה לשפת הכוהנים ההירטית במצרים. להבנתו, היא הייתה שפה מלאכותית לגמרי שמעולם לא שימשה כשפה חיה. עמדתו של הלוי בעניין זה הייתה נחרצת והוא לא נסוג ממנה עד מותו בשנת 1917, וזאת אף כי תעודות נוספות רבות שהתגלו בחפירות במסופוטמיה הכריעו באופן ברור נגד דעתו.⁸

מי היה הלוי וכיצד משתקפת בעמדתו בשאלה זו תפיסת עולמו הכוללת? יוסף הלוי נולד בשנת 1827 בארדיאנופול והחל את דרכו כמורה בבתי ספר בעיר הולדתו ובבוקרשט. הוא היה סופר, פילולוג של שפות שמיות, ארכיאולוג ומזרחן. קורות חייו קשורות לתנועה הציונית המתעוררת. הוא היה מהחברים הראשונים בתנועת חיבת ציון במערב אירופה, כתב בלשון מקראית נמלצת לעיתונים העבריים של המאה התשע-עשרה (הלבנון והמגיד), תרגם לעברית שירה ואף קרא להקמתה של חברת "מרפא ללשון", שהייתה אמורה לתרום להרחבת הלשון העברית ולהמציא בשבילה מילים חדשות. הוא גם שימש כאיש קשר לקהילה הפלאשית באתיופיה.⁹ בתגובה ל"קול קורא" של הרב עזריאל הילדסהיימר, יצא הלוי בשנת 1866 לאפריקה בשליחות חברת "כל ישראל חברים".⁹ בתחפושת של רב יהודי מירושלים הגיע הלוי גם לתימן, שהייתה סגורה אז למערב, ויצר קשר עם הקהילה היהודית המקומית.¹⁰

בהקשר הנוכחי חשובה מאוד תרומתו הגדולה של הלוי לפילולוגיה השמית ולמחקר המזרחני. במסעותיו הוא לא רק יצר קשר בין קהילות יהודיות בעולם, אלא גם הביא כתובות רבות מדרום-ערב ששימשו בתור הקורפוס המרכזי והגדול ביותר של שפת יהודי תימן. עם זאת, במרכז עיסוקו עמדו השפות האתיופיות העתיקות, ובשנת 1879 הוא מונה למנהל לימודים ללשון הגעז ב-*École Pratique des Haute Études* בפריז, תפקיד שבו הוא שימש עד סוף ימיו. בשנת 1893 יסד יוסף הלוי את כתב העת *Revue Sémitique* והיה מהכותבים המרכזיים בו. כתב העת עסק באפיגרפיה שמית (שבאית, צפאית, כנענית וארמית), בחקר המקרא ובהתפלמסות עם ביקורת המקרא, וכן בראשית הנצרות ובספרות חבשית עתיקה.¹¹

הישגיו הרבים של הלוי בתחום הפילולוגיה השמית היוו בסיס איתן לניסיונותיו להפעיל את כישוריו הרבים גם בתחום ההולך ומתפתח של האשורולוגיה. למן שנות השבעים של המאה התשע-עשרה הוא כתב מאמרים חריפים ביותר נגד החוקרים שניסו לזהות באמצעות כתב היתדות את קיומה של שפה שאינה שמית. את התזה שלו על אופייה הטקסי בלבד של השפה הנוספת שהתגלתה בערי אשור ובבל הוא ניסח בראשונה במאמר בשם: "בחינה

⁸ בספרות המחקר יוסף הלוי מוכר כ"מכחיש השומרית". אך מצאתי כי הלוי לא הסתפק רק בהכחשת קיומה של שפה זו כשפה מדוברת. בשלב מסוים הוא זיהה גם את העילמית (שווהתה כבר בכתובת בהיסטון) כשפה מלאכותית, אך הוא חזר בו.

ביקורתית על [השפה] הלכאורה טורנית של בבל" ב"כתב העת האסיאתי" (Journal Asiatique).¹²

עמיתיו של הלוי לא היססו להגיב. פרנסואה לגורמן כתב ב-1875 מאמר שבו הוא השווה את השפה ה"אכדית" לשפות הטורניות וקשר אותה אליהן.¹³ כאן מגיעה שעתו היפה של הלוי בפולמוס זה. הלוי, ששלט על בוריון בפינית ובתורכית, ידע להעמיד את לגורמן על טעותו. הוא הוכיח חד-משמעית שהשומרית (עדיין "אכדית" בפיו), לא הייתה קשורה לשפות הטורניות. אך זוהי אולי תרומתו התקפה היחידה לתחום האשורולוגיה.¹⁴ במאמרו, "שפתה לכאורה של אכד: האם היא טורנית?", יצא הלוי באמירות קשות ונחרצות נגד לגורמן, וזאת בסערת רגשות ניכרת.¹⁵ בין היתר הוא האשים את לגורמן שהוא אינו יודע שפות שמיות וטען שהתאוריה של יריבו היא פנטזיה תמימה, חסרת כל קשר למציאות.¹⁶ את המאמר הוא קינח בפתגם: "לא מוכרים את עור הדוב לפני שצדים אותו."

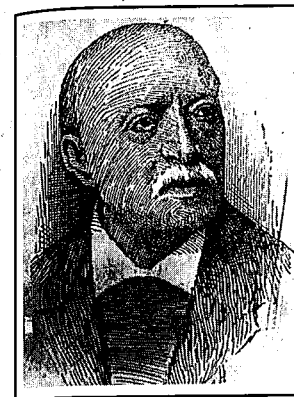
העובדה ששפה כלשהי אינה קשורה לאף שפה ידועה אחרת כמובן אינה שוללת את אפשרות קיומה כשפה מדוברת.⁸ עם זאת, עבור הלוי, הוכחתו כי השומרית אינה קשורה לשפות הטורניות רק חיזקה את התזה שלו, שעל פיה השומרית לא הייתה שפה מדוברת אלא שפת סתרים ששימשה מלומדים וכוהנים בלבד. ביטחונו בצדקת דרכו רק הלך והתחזק. את טענתו הוא ביסס בעיקר על מגוון הקשרים שבין השפה הזאת ובין השפה השמית של מסופוטמיה, שאותם הוא הסביר במגע שהיה בין שתי השפות הללו במשך מאות שנים.

הפולמוס התלהט ביתר שאת. ב-1876 התמודד הלוי גם עם טענותיהם של ג'יל אופר ושל אברהרד שרדר, מייסד האשורולוגיה הגרמנית.¹⁷ גם כאן הוא לא חסך מיריביו האשמות קשות, וכבר בעמוד הראשון של כתב ההגנה על התזה שלו הוא טען כי: "כל התבניות הפנטזיוניות הללו קרסו על מנת שלא לקום; הבעיה האכדית [שומרית] היא כיום בעיה פתורה שאין עוד טעם לעסוק בה".¹⁸ את שרדר הוא הציג כחמום מוח ממש, ובלשונו: "נראה לי שמר שרדר מתרגש לכדי טמפרטורה לזהטת לפחות כמו זו של שאר מבקריי, לזהטת לפחות במידה שדי בה להפיק טענות פזיזות ולשלול עובדות הנראות בקלות לאדם הרגוע יותר".¹⁹ כדרכן של מחלוקות אקדמיות לא מעטות, הוויכוח הלך והחריף עם השנים. היריבות הפכה לאישית יותר ויותר, בייחוד בין הלוי לאופר, ויש אפילו אנקדוטה המספרת על עימות פיזי בין השניים, שבו הם השתמשו במטריות!²⁰

ובכל זאת, היו לתזה של הלוי בתחילת דרכה גם כמה תומכים חשובים, ובהם האשורולוג הגרמני פרידריך דליטש והחוקר הצרפתי פרנסואה טירו דנג'ין (Thureau-Dangin), מי שמאוחר יותר היה לאפיגרף חשוב.. אלה שינו את דעתם לאור גילויין של תעודות רבות

⁸ הנתון הזה שריר וקיים עד ימינו, אם כי החוקרים עדיין לא נואשו מן הניסיון למצוא לשומרית שפה אחת ומדי פעם בפעם צצים ניסיונות לקשרה עם שפות אחרות.

נוספות מתל א-לוח (היא לגש העתיקה) ומניפור. בסוף המאה התשע-עשרה הלוי כבר נשאר בודד במערכה, אך הוא לא ויתר על עמדתו השגויה והחזיק בה בנחישות רבה עד סוף חייו. התבטאויותיו על הנושא המשיכו להיות חדר-משמעות. בערוב ימיו בספרו סיכום הוואריאנטים הגרפיים האשורוי-בבליים, שאותו הוא כתב בערוב ימיו (1912), הוא המשיך לדבוק ב"שמיות" של כתב היתדות, חזר והדגיש שה"שומרית" היא שפה מלאכותית, שהבחנה בין "שומר" ל"אכד" היא רק הבחנה גאוגרפית בין צפון לדרום, וגם, ש"השמיות עומדת בבסיס כתב-היתדות, ולכן גם בבסיס כל הספרות המכונה 'שומרית', וללא השמיות אי אפשר בשום אופן לדמיין את היווצרות הכתב הזה והספרות הזו".²¹

יוסף הלוי

מה גרם לו לדבוק בנחישות רבה כל כך בטעותו? מה פשר ההתלהמות הזאת מזהותם האתנית והלשונית של קבוצת אנשים בקדמת אסיה לפני אלפי שנים? האם אך ורק גילוי הצעיר של מדע האשורולוגיה ומיעוט התעודות הביאו את הלוי לדבוק בתזה שלו?

ג. גזע, שפה ותרבות במדע: הרקע לגישתו האנטי-שומריסטית של יוסף הלוי

במבט ראשון נראה כי אכן, כפי שפולוצקי כתב על יוסף הלוי: "גאוותו השמית של הלוי העבירה אותו על דעתו".²² אך במבט מעמיק יותר אנו רואים כי "גאוה שמית זו" קשורה גם בסביבה התרבותית והאקדמית שהלוי פעל בה. במאמר מ-1991 בחן ג"ס קופר את מכלול ההיבטים שהביאו את הלוי לנסח את התזה שלו ולדבוק בה בלהט כה רב.²³ במאמר זה הוא מוצא שב"גאוה השמית" של הלוי ניתן לראות בבהירות תגובה לשיח האקדמאי האנטישמי שרווח באקדמיה הפריזאית כבר בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, עם הגיעו של הלוי לפריז.

הגזענות והאנטישמיות לא היו מן המגמות השולטות בפוליטיקה הצרפתית של אותם ימים. על אף כל המשברים הפוליטיים, המלחמה הכושלת מול גרמניה, קריסת האימפריה השנייה ואירועי הקומונה הפריזאית בשנים 1870/1, המשיכו היהודים ליהנות משוויון זכויות פוליטי ואזרחי מלא. בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה אף הוקמו ועדות לתמיכה ביהודים שנפגעו בפוגרומים ברוסיה. למרות כל זאת ואף כי השיח האנטישמי עוד לא הגיע

לפוליטיקה כמו בימי "פרשת דרייפוס",²⁴ הלכו והתגברו המגמות הגזעניות והאנטישמיות בחיי הרוח, התרבות והמדע. כבר בשנים 1853-1855 פרסם הרוזן ארתור דה-גובינו "מאמר על אי-השוויון בין הגזעים האנושיים", ובו הוא קשר באופן מובהק בין גזע, תרבות ועלייתן ונפילתן של תרבויות.²⁵

זאת ועוד: באירופה הלך ונבנה ה"מיתוס הארי", שטען לקשר בין שפה תרבות לגזע, בין היתר על בסיס המדעים שהתפתחו באותה תקופה. האנתרופולוגיה ראתה את עצמה קשורה בפילולוגיה ואף תלויה בה.²⁶ בתיאורו מ-1863 של היפוליטי טיין את העמים העתיקים הם מיוצגים בראש ובראשונה על ידי לשונותיהם, דתותיהם, הספרות והפילוסופיה שלהם, ואת כל הגורמים הללו קושרת "קהילת הדם והרוח".²⁷ ב-1871, בספרו הולדת הטרגדיה, הבחין ניטשה בין המהות השמית למהות הארית.²⁸ אך ללא ספק האדם המרכזי שטענן לקשר בין הלשון לגזע היה חוקר הדתות, המזרחן והסופר הצרפתי החשוב ארנסט רנן. את התבטאויות החשובה ביותר לענייננו של רנן ניתן למצוא בספרו היסטוריה של עם ישראל (1887),²⁹ שבו הוא כתב באופן מובהק על הקשר בין שפה לגזע והשמיץ בלשון בוטה את "השפה השמית", ובייחוד את מערכת הפועל שלה, לאחר שגמר את ההלל על גאוותה של "השפה הארית":

השפות מציגות ניגוד עמוק. שפותיהם של הארים היו שונות במהותן מאלו של השמים, אף כי ניתן לזהות כמה סימני קרבה. עליונות של השפה הארית גדולה, בייחוד בכל הנוגע להטיית הפועל. הכלי הנפלא הזה, שנוצר מן האינסטינקט של האדם הפרימיטיבי, היה הזרע לכל המטפיזיקה שהביאה להתפתחותן של הגאונות ההודית, הגאונות היוונית והגאונות הגרמנית. בניגוד לכך, השפה השמית השתמשה במערכת הפועל באופן פגום. הטעות הגדולה ביותר שעשה גזע זה (ויותר מכול, מכיוון שהיא הייתה בלתי-ניתנת לתיקון), הייתה בהבאתה של שיטה לשימוש בפועל שהיא צרת אופקים עד כדי כך שביטויי הזמנים והמודוסים שלה לוקה תמיד בחסר ומסורבל. עד ימינו נאבקה השפה הערבית לשווא בטעות הבלשנית שעשו אבותיה לפני עשרת אלפים עד חמש-עשרה אלף שנה.³⁰

רנן היה אחד החוקרים רבי-ההשפעה ביותר בדורו הן באקדמיה הן מחוצה לה, וספריו בעשרות אלפי עותקים.³¹ הרצאתו מ-1862, "חלקם של העמים השמיים בהיסטוריה של הציוויליזציה" מרכזית להבנת השקפת העולם המניחה קשר בין גזע, לשון, תרבות והיסטוריה.³² נראה כי זו הייתה השקפת עולם שנגדה התייצב הלוי עם הגיעו לפריז ושעמה הוא בחר להתמודד. בהרצאתו טען רנן כי ניתן לאפיין בבהירות את כל האלמנטים של "התרבות הארית" כנגד אלו של "התרבות השמית". את אפיון הפער בין הגזעים הוא מחלק לכמה קטגוריות: ספרות ומיתוס, דת, שירה, מוסר ומדע, ופיתוח המסחר:

- רנן מוצא כי ניתן לאפיין בבהירות את הספרות והמיתוס הארי מזה השמי.³³
- על בסיס "מיתולוגיה השוואתית" הוא מוצא כי העמים השמיים הם מונותאיסטים

בהתאם לאופיים הדוגמטי והנוקשה,³⁴ וזאת לעומת הארים, שדתם פנתאיסטית, קשורה לטבע ומעוררת דמיון.³⁴

- עוד הוא מוצא שקיימת "פוליטיקה ארית" המעמידה במרכז את "חופש היחיד" ואת טובת הכלל, בניגוד ל"פוליטיקה השמית", היודעת רק אנרכייה מוחלטת או לחלופין "דספוטיות מדמם".³⁵
- לעמים השמים, לפי רנן, הייתה שירה פרימיטיבית בלבד. כל שאר האמנויות מקורן כמובן בעולם הקלסי. לשמים היה גם מוסר צר, נוקשה ואגואיסטי, והם יכלו רק להעתיק פילוסופיה קלסית (הכוונה כאן לעולם הערבי). גם את המדע הם העתיקו מיוון; למעשה הם אנטי-מדעיים.³⁶
- על נושא המסחר רנן טוען שלאורך ההיסטוריה היה לשמים יתרון על הארים. הוא מציין שהפניקים הם שהחלו לפתח את המסחר, ושבימי הביניים שלטו במסחר היהודים והערבים.³⁷

את חיבורו סיים רנן בסיכום הישגיהם המעטים של העמים השמים. הוא מציין שהמערב חב להם רק את דתו, ואף זו התנתקה ממקורותיה השמיים והפכה לנכס אירופי. דת זו החלה להשיג את ניצחונה רק אחרי שהתנתקה מן "הרוח השמית" (L'esprit sémitique). על המערב מוטלת החובה להתנתק ממקורותיו השמיים על ידי התרחקות מן היהדות ו"התקרבות ללבנו".³⁸ זאת, כמובן, על ידי חיפוש ה"אמת" באמצעות ה"דרך המדעית", או בלשוננו: "מה שבטוח הוא שעל ידי חיפוש האמת, על ידי השיטה המדעית, אנו נמלא את חובתנו".³⁹ ניתן אפוא לומר שהשיח הגזעני בימי פולמוס ה"בעיה השומרית" הניח קשר הדוק בין גזע, שפה, דת, לאום, מסחר, מדע ואמנות – קרי, כל מאפייני הציוויליזציה באשר היא, וכל זאת מתוך טענה לדבקות ב"אמת המדעית", טענה אופיינית לחוקרים במאה התשע-עשרה. אם נחזור ל"בעיה השומרית" נגלה שהיא קשורה הדוקות להשקפות עולם אלו ומקיימת אֵתן שיח מתוך שימוש באותן הקטגוריות. ואמנם במאמרו של הלוי משנת 1876 "ההערכה מחדש של האכדיזם [קרי: שומריות]", נוכל לראות שימוש באותם אלמנטים בדיוק:

- בתחום הספרות והשירה הלוי מתמודד עם תרגומו של אופר להמנון שומרי לסנסקריט וזיהוי התאמות בין השפות.⁴⁰ הוא מתמודד גם עם הטענה כי הערבים לא ידעו שירה גבוהה מהי.⁴¹
- בתחום הדת טוען הלוי כי האלילות במסופוטמיה הייתה במקורה שמית.⁴² הוא גם מדגיש שהאלילות השמית הייתה לא רק במסופוטמיה אלא גם בטקסטים בלשון הגזע מאתיופיה, שאותם הוא זיהה כ"שמיים טהורים".⁴³

* טענה זו קלושה במקצת, לא רק לגבי העמים השמיים של מסופוטמיה אלא גם לגבי השמים המערביים (חוץ מלעם ישראל, כמובן) שתבותם הייתה מוכרת מהמקורות הקלסיים ומהמקרא.

- בתחום המדע והמסחר טען הלוי שבניגוד לטענתו של שרדר, העמים השמיים השתמשו בשיטה העשרונית בעוד במסופוטמיה נהגה שיטת ספירה על בסיס 60.⁴⁴ הוא גם יצא נגד טענתו של שרדר כאילו העמים השמיים לא המציאו את מידות המשקל ולא פיתחו את המסחר.⁴⁵
- במאמרו התייחס הלוי במפורש גם לדיכוטומיה בין השמיים לאריים והתמודד עם טענתו של לאסן (Lassen) על מקומו של כל גזע בתרבות המערב. הלוי ציין לעומתו ש"המונומנטים שנחשפו בנינוה ובבל הוכיחו את ההפך: האוכלוסייה השמית של מחוזות האלה החזיקה ברמה הגבוהה ביותר את אותן היכולות שמנסים לשלול מכל הגזע הזה".⁴⁶

מן ההשוואה בין הטקסטים של רנן לאלו של הלוי נראה לי שניתן להבחין שהדיון לא נסב רק על תרבויות שנעלמו ואינן זה אלפי שנים. המניע לפולמוס היה בהנחות יסוד שאינן קשורות לתרבויות הללו. אין ספק שהלוי ורנן היו יריבים בתפיסתם הגזעית: הראשון שיבח את הגזע הארי והדגיש את נחיתותו של הגזע השמי, ואילו השני ניסה להדגיש את הצלחתו של הגזע השמי. אך גם נקודות ההשקפה בין רנן להלוי ברורות: שניהם התבססו על אותן שלוש הנחות הנטועות היטב ברוח התקופה: (א) יש קשר הכרחי והדוק בין גזע לתרבות, דת, ספרות, מדע, פוליטיקה ולשון; (ב) מוטיב הגזע הוא המניע את כל הקטגוריות הללו, שהן למעשה יסודות הציוויליזציה; (ג) משחר ההיסטוריה יש פער ברור ואינהרנטי בין ה"גזעים". בהנחות יסוד אלו יש משום הסבר ללהט הפולמוס על "הבעיה השומרית" בין השומריות לאנטי-שומריות, כפי שנוכחנו לעיל. יתר על כן, לדעתי, ייתכן שאת עצם התזה של הלוי, ובעיקר את התעקשותו בעניין השמיות של השפה השומרית, לא ניתן להבין אלא על רקע הנחות יסוד אלו.

סיכום ומסקנות

התזה של יוסף הלוי לא מקובלת עוד במחקר של ימינו. אין ספק שבתקופתו הכלים שעמדו לרשות המחקר האשורולוגי היו מפותחים פחות, והידע והמקורות שעמדו לרשותו היו מועטים הרבה יותר. עם זאת ניתן לראות שלמגבלות אלו נלוו עוד גורמים שהשפיעו על גיבוש התפיסות המחקריות של התקופה. בין הגורמים הללו תפסה מקום חשוב תפיסת קיומו של קשר הכרחי בין שפה, גזע ותרבות. התזה של הלוי מדגימה אפוא היטב איך לפעמים גם מי שחוקרים את מה שאירע לפני מאות אלפי שנים עושים זאת כדי לספר על סביבתם שלהם, בין במודע ובין שלא במודע.

* הקשר בין גזע ללשון הדוק אף יותר כיון שההבחנות הגזעיות נובעות מן ההבחנות הלשוניות ושמות גזעים והים לשמותיהן של קבוצות שפות (שמיות, הודו-אירופיות וכו').

תזה בדומה לתזה של הלוי יכלה להתפתח אך ורק בסביבה שראתה תהום פעורה בין העמים השמיים לאלו שאינם שמיים, תהום שבוודאי לא התקיימה באמת במסופוטמיה של האלף השלישי ותחילת האלף השני לפסה"נ, התקופה שבה השתמשו הן בשומרית הן באכדית, ושבה, עד כמה שניתן לקבוע, שתי השפות שימשו בסיס לתרבות המסופוטמית. ישנו רצף של מסורות אמנותיות, ספרותיות, פוליטיות ודתיות הממשיכות מן האלף השלישי עד האלף הראשון לפסה"נ. טקסטים בשומרית הועתקו במסופוטמיה גם 1500 שנה אחרי שהשומרית חדלה להיות שפה מדוברת. אנלוגיה טובה ליחס תרבותי זה יכולה להיות התרבות הקלסית היסטית-יוונית, שגם בה התקיימו קשרים בין תרבויות יוון ורומא, בין יוונית ללטינית. גם בין השומרית לאכדית, על אף מוצאן השונה בתכלית, היו יחסי גומלין הדוקים, וההשפעות הלשוניות ההדדיות ניכרות היטב בשתי השפות (עובדה שכאמור שימשה כתמיכה לתזה של הלוי בטענתו שהשומרית הייתה שפת-קוד שעוצבה על ידי שמים).⁴⁷

גם הלוי היה שבויו בתפיסת העולם האקדמי של תקופתו, שלפיה בהכרח היה פער שאינו ניתן לגישור בין שמים ובין לא-שמים. לתפיסתו, מהיעדרה של עדות כלשהי במקורות להתנגשות אלימה בין שומרים לשמים במסופוטמיה יש להסיק שבאזור הייתה בהכרח אחדות תרבותית, ושהיעדר זה, הוא אחת הראיות המוצקות ביותר לכך שהשומרית מעולם לא התקיימה כשפה חיה, ומכאן שאפשרות קיומה במסופוטמיה של קבוצה אתנית נבדלת מן השמים היא המצאתם של חוקרים אנטישמים.⁴⁸

כאמור, אף שהלוי החזיק עד מותו בעמדותיו אלו, בתחילת המאה העשרים כבר לא נשאר אף תומך אחד לתזה שלו. עם זאת, מעניין לציין כי עוד זמן רב אחרי מותו, לאחר שזוועות השואה כבר נודעו לכול, שב ה"אנטי-שומרים" ועלה בשולי האשורולוגיה הישראלית הצעירה. החוקר יעקב פארמן (הנחשב בקרב עמיתיו החוקרים בתחום ל"עוף מוזר"), המשיך לדגול "בשיטה האנטי-שומרית של החוקר היהודי הנודע יוסף הלוי מפאריס",⁴⁹ כפי שמעיד ספרו מ-1957. גם כתיבתו ה"אנטי-שומרית" של פארמן הייתה תגובה לאנטי-שמיות ושיקפה את הכאב שלאחר המלחמה:

עם ישראל בן תרבות ישראל, על עם זה רוצים להגיד שקבלנו תורה וחוקים מחמורבי ותרבות משומרים. כל זה בלוף. היטלר יצר את הנאציזם אך הוא עצמו נוצר ע"י הפרופסורים. ועם כל

* הכוונה כאן היא לטענה שקיים גורם אנטישמי מובהק בפולמוס המפורסם "בבל והמקרא" (Babel und Bibel) שהתפתח בעקבות סדרת הרצאותיו של פרידריך דליטש בגרמניה, שהציגו את תרבות ישראל המקראית כאילו היא נובעת מהתרבות המסופוטמית הפגנית. גם בפולמוס הזה היה מתח מובהק בין חקירה "מרעית" ובין המגמות הדתיות והתרבותיות של התקופה (על כך ראו שביט וערן, תשס"ד). מאלפת במיוחד השוואה לציטוט שמביאים שביט וערן (עמ' 208) של הפובליציסט יהושע השל ייבין (בספר כתביו מתשכ"ט), שגם הוא זיהה קשר בין הפולמוס האקדמי המוקדם ובין זוועות השואה: "שניים-שלושה דורות לפני שערכו הטבטונים את מיידאנק ואושביינצ'ים לגופים היהודים, ערכו המלומדים הטבטונים מיידאנק ואושביינצ'ים לרוח ישראל, לנשמה היהודית, לנכס-הראש ממנו ינקנו את לשד קיומנו ועליו היתה גאותנו לעיני העמים. [...] מתחת להכרה ידעו

החנופה שלהם, בתוך-תוכם, תמיד תמצאו אנטישמיות, ושיטת הגזע לא צמחה עכשיו כי אם בכותלי האוניברסיטאות. ואחד היסודות של השיטה הוא השומריות. אני מקווה שאוכל לפרסם את עבודתי ולהוקיע בזה את השקר שבשומריות ואת האמת ההיסטורית על תרבויות המזרח השמיים העתיקים.⁵⁰

כפי שניתן ללמוד מדברים אלו, גם הביטוי המאוחר ביותר של האנטי-שומריות הופיע כסוג של תגובה לגלגול האכזרי ביותר של האנטי-שמיות והוקעה של מה שפארמן זיהה בו את אחד היסודות של שיטת הגזע.

גם הלוי בחר להתמודד עם האנטישמיות שהייתה נפוצה במדעי הרוח של תקופתו באירופה בכלל ובפריז בפרט. אבל נראה כי לא רק את יריביו הישרים בוויכוח ניסה הלוי להוכיח על טעותם. אברהרד שרדר אכן היה אנטי-שמי בגישתו השומרית, אך הוא כתב מגרמניה ולא היה בינו ובין הלוי מגע ישיר. בני הפלוגתה העיקריים של הלוי היו מי שתקפו את התזה שלו בפריז. ג'יל אופר, יהודי ממוצא גרמני, ודאי לא רצה להוכיח את עליונות הגזע הארי על הגזע השמי. הוא אפילו הציע להלוי להתגאות בכך שהכתב האלפביתי הוא המצאה שמית. גם בפרנסואה לנורמן קשה לחשוך באנטי-שמיות, באשר ממש במקביל לכתיבתו על מוצאה הטורני של השומרית הוא גם ביקר חריפות את רנן ואת גישתו הגזענית.⁵¹

נראה כי יותר מכול, כאשר הלוי הוקיע את השומריות הוא שאף (כמו פארמן אחריו) להוקיע את האנטישמיות שבראשה עמדו אנשים דוגמת ארנסט רנן. העובדה שהוא לא הוקיע את הנחות היסוד הגזעניות שצוינו בסעיף הקודם אלא ניסה לפעול מתוכן הייתה למעשה המניע המרכזי שלו לעסוק בנושא זה ולפתח תזה זו. זאת אף שכמדוען הוא כבר היה מבוסס לגמרי בתחום אחר של השפות האתיופיות. הלוי, בדומה לרנן ורבים מאנשי הרוח של התקופה, הניחו זהות יסודית בין גזע לתרבות, שפה ודת, ומתוך כך התחייבה גם התנגשות ברורה בין גזעים.

הלוי היה לא רק יהודי אלא גם "שמי" בכל רמ"ח איבריו, שכן הוא לא רק היה ממוצא יהודי, אלא גם בחר לחקור שפות שמיות והזדהה עם מקורותיו השמיים. בשבילו המושג "גזע" ביטא קשר הדוק לשפה ולתרבות, ופחות מכך קשר להופעה פיזית. באתיופיים ובתימנים, וגם ביהודי מזרח אירופה, הוא ראה בהחלט שמים לכל דבר על אף השוני החיצוני הברור (והוכחה לכך ניתן למצוא במסעו לאזורי מחייתם הנידחים). לפי תפיסתו, הפער האמתי היה בין שמים לארמים. למעשה הלוי עצמו עמד במרכז של כליל רב-תרבותי: שפת אמו הייתה לדינו והוא גדל בתחום האימפריה העות'מנית וידע היטב תורכית; צרפתית הייתה השפה העיקרית שבה כתב את מחקריו; הוא השתתף בחיי הרוח העבריים של התקופה; מחקריו

הצוררים: אם יינטל מן האומה כתב-יחד ראשוני זה, אם יכזיב וייבש מקור רוחה זה – ואבד לבסוף גם החומר היהודי באין משען ויניקה".

עסקו בשפות השמיות, אך בתור פילולוג הוא ידע שפות רבות נוספות. אף שהוא עצמו חי בין התרבויות הללו, דעתי היא שהתזה שלו נבעה גם מכך שהוא לא הצליח להתעלות מעל רוח התקופה ואימץ לעצמו תפיסת עולם שאמנם מזהה גזע עם תרבות אך אינה מבחינה במיוזג שבין הגזעים והתרבויות השונות. הלוי תפס את עצמו כשמי, ועל ההזדהות הזאת הוא ניסה להגן וקיווה להוקיע את האנטישמיות מתוך השיח הגזעני של התקופה.

מראי מקום

1	ראה התזה המרכזית במאמרו של וסרמן (2005).	25	מוסה (תשמ"ט), עמ' 58-55.
2	קאר (1961), עמ' 30.	26	פוליאקוב (1971), עמ' 266.
3	ראו צוקרמן (תש"ן), עמ' 28-31.	27	שם, עמ' 264.
4	רואף (1990), עמ' 1; 52-153.	28	שם.
5	ג'ונס (1969), עמ' 4-6.	29	רנן (1887).
6	ג'ונס (1969), עמ' 5. מלבד הסבר טענתו של הינקס יש שם גם הסבר לאופן ייצוג השפה בכתב היתדות.	30	רנן (1887), עמ' 9.
7	ראו קרנה (1989), עמ' 83.	31	בירנס (1950), עמ' 48-49, 191.
8	ראו פולוצקי (תשכ"ו), וכן באנגלית: Polozky, (1971).	32	רנן (1862).
9	לפרטים נוספים על מסע זה ראו קפלן (תשנ"ד).	33	רנן (1862), עמ' 10-11.
10	קופר (1991), עמ' 48-49.	34	רנן (1862), עמ' 11-12.
11	ראו פולוצקי (תשכ"ו).	35	רנן (1862), עמ' 14-16.
12	קופר (1991), עמ' 49.	36	רנן (1862), עמ' 16-18.
13	לנורמן (1875).	37	רנן (1862), עמ' 19-20.
14	קופר (1991), עמ' 48-49.	38	רנן (1862), עמ' 24-28.
15	הלוי (1875).	39	רנן (1862), עמ' 29.
16	לנורמן (1875), עמ' 31, וגם עמ' 13.	40	הלוי (1876), עמ' 4.
17	הלוי (1876).	41	הלוי (1876), עמ' 13.
18	שם, עמ' 3.	42	הלוי (1876), עמ' 7.
19	שם.	43	הלוי (1876), עמ' 11-13.
20	קופר (1991), עמ' 58.	44	הלוי (1876), עמ' 7.
21	הלוי (1912), עמ' 2.	45	הלוי (1876), עמ' 13.
22	פולוצקי (תשכ"ו).	46	הלוי (1876), עמ' 10.
23	קופר (1991).	47	מיכאלובסקי (2005).
24	בירנס (1950), עמ' 110.	48	קופר (1991), עמ' 65.
		49	פארמן תשי"ז, עמ' ג.
		50	שם, עמ' ל"ד.
		51	קופר (1991), עמ' 57-58.

מקורות

וסרמן, נ', "מדוע לא נסע טין-טין לבבל? אשורולוגיה, פוליטיקה ותרבות במאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20", בתוך א' אמיר, קשת החדשה 13 (סתיו 2005), תל אביב, עמ' 149-163.

מוסה, ג' ל', לקראת הפיתרון הסופי, תרגם מאנגלית ד' ברקוב, תל אביב תשמ"ט.

פארמן, י', מאה שנים אשורולוגיה בעולם 1857-1957 וניצני אשורולוגיה בישראל, תל אביב תשי"ז.

פולוצקי, י"ח, "הלוי יוסף", האנציקלופדיה העברית (יד), ירושלים תשכ"ז, עמ' 467-468.

צוקרמן, מ', היסטוריונים והמהפכה הצרפתית, תל אביב תש"ן.

קפלן, ס', "יוסף הלוי: מסע בחבש לגילוי הפלשים - הקדמה והערות", פעמים 58, ירושלים תשנ"ד, עמ' 5-6.

שביט, י' ומ' ערן, מלחמת הלוחות : ההגנה על המקרא במאה התשע-עשרה ופולמוס בבל והתנ"ך, תל אביב תשס"ד.

Byrnes, R.F., *Anti-Semitism in Modern France, I: The Prologue to the Dreyfus Affair*, New Brunswick, 1950.

Carena O., *History of the Near Eastern Historiography and its Problems: 1852-1985, Part One: 1852-1945*, Kavelaer, 1989.

Carr, E. H., *What is History?* London: Pelican books, 1961.

Cooper, J. S., "Posing the Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology", in P. Michalovski, P. Steinkeller, E. C. Stone and R. L. Zettler (eds.), *Aula Orientalis: Revista de Estudios del Próximo Oriente Antiguo* 9, Barcelona, 1991.

Halévy, J., *La prétendue Langue D'Accad: Est-elle Touranienne?*, Paris, 1875.

Halévy, J. *La Nouvelle Evolution de L'Accadisme*, Paris 1876.

Halévy, J., "Notes assyriologiques", in Oppert, J., Sayce, A. H., Schrader Eb. (eds.), *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archaeologie*, No. 4, Leipzig, 1889.

Halévy, J., *Précis d'allographie Assyro-Babylonienne*, Paris 1912.

Jones T., *The Sumerian Problem*, New York 1969.

Lenormant, F., *La langue primitive de la Chaldée et les Idiomes touraniens: étude de philologie et d'histoire suivie d'un glossaire accadien*, Paris, 1875.

Michalowski, P., "The Life and Death of the Sumerian Language in Comparative Perspective", in J. Black, G., Zolyomi (eds.) *Acta Sumerologica* 22, Hiroshima, 2005, pp. 177-202.

Michelet J., *Le Peuple*, Paris 1946 (1846).

Polozky, H.J., "Halevy, Joseph", *Encyclopedia Judaica*, Vol. 7, Jerusalem, 1971, pp. 1185-1186.

Poliakov L. *Le Mythe Aryen: Essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris, 1971.

Renan, E., *De la part des Peuples Sémitiques dans l'Histoire de la Civilisation*, Paris, 1862.

Renan, E., *Histoire du Peuple D'Israël*, Paris 1887.

Roaf M. *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, Oxford 1990.